

Tato stať se bude zabývat gnoseologickými otázkami sociologického výzkumu. Přesněji řečeno, bude se soustřeďovat na slabá místa poznávacího procesu výzkumu. Jeden článek to ovšem nevyřeší. Může podat jen jakýsi inventář otázek. Ale to je také důležité, protože nejprve je třeba si tyto otázky, případně slabá místa, uvědomit a potom se snažit je odstraňovat, nebo s nimi počítat v různých úvahách. Tento článek nemá být útokem proti sociologickému výzkumu. Naopak, inventarizaci otázek se snaží pomoci k odstraňování nedostatků. Lidské myšlení má hledat cesty, jak problémy řešit, a tím jak rozvíjet vědecké poznání, v tomto případě sociologické.

Význam metodologických úvah

Metodologické úvahy mají význam pro sociologii jako pro každou poměrně mladou vědu. V současné době je tento význam o to větší, že se vyvinula celá řada možností nových aplikací v sociologii, např. aplikace kybernetických metod, matematických postupů v rámci matematické statistiky, lineárního programování, ekonometrie aj. V této situaci revidují své metodologické základy všechny vědy. Ze společenských věd to byla u nás hlavně politická ekonomie (viz diskuse v časopise Politická ekonomie, r. 1963).

V metodologických úvahách má své důležité místo gnoseologie. Ve společenských vědách je tato úloha gnoseologie někdy podceňována, jak ukazuje opět příklad diskuse politických ekonomů. Analýza gnoseologická je nezbytná zejména v případě aplikace metod, technik či postupů z jiných vědních disciplín. Jinak hrozí nebezpečí analogií, a to analogií nedomyšlených a nesprávných, i když na první pohled elegantních. Gnoseologická analýza se týká jednak obecných předpokladů užití metod, technik a postupů (např. korelačního počtu, odhadů, testování hypotéz ve statistice, transformací, množství informa-

cí atd. v kybernetice), jednak možností jejich použití u společenských jevů, jež jsou předmětem sociologie. Teprve na základě této *oboustranné* analýzy a konfrontace můžeme aplikovat.

Gnoseologická analýza jako součást metodologických úvah má pro sociologický výzkum kromě aplikací význam v těchto ohledech:

- vědecky správné, seriózní vedení výzkumu s cílem získat pravdivé poznatky,
- vyvarovat se chyb, jichž se dopouštěly zahraniční výzkumy, např. některé výzkumy v USA a Polsku,
- zajistit *gnoseologickou efektivnost* výzkumu.

Jsmo oprávněni mluvit o gnoseologické efektivnosti? Slovo připomíná spíše ekonomické úvahy. Jakmile připustíme existenci *množství* informací, musíme připustit také pojem gnoseologické efektivnosti. Platí to zvláště o sociologickém výzkumu, kde často máme získat informace, posléze i informace zpracované ve formě poznatků o miliónech jednotkách (domácnostech, rodinách, závodech, jednotlivých osobách apod.). Chceme tyto informace získat co nejsnadněji, s nejmenším úsilím, nejmenšími náklady finančními, nejmenší spotřebou času. V tomto „co nejvíce za co nejméně“ spočívá gnoseologická efektivnost.

Gnoseologické úvahy v rámci sociologie mají význam širší než jen pro samu sociologii nebo sociologický výzkum. Mají význam také pro obecnou metodologii vědy. V tomto oboru totiž studie a úvahy dosud postihovaly většinou jen přírodní vědy, kde je opakovatelnost jednodušší než ve společenských vědách. Kedrov praví [4]: „V životě společnosti vystupuje zároveň mnohem silněji a zjevněji než v přírodě moment neopakovatelnosti individuálních zvláštností historického procesu, a proto je abstrahování od nepodstatných neopakujících se detailů ve společenských vědách značně obtížnější a složitější než

ve vědách přírodních.“ To však v obecné metodologii vědy nebývá vždy respektováno. Její poznatky se pak těžko přenášejí do sociologie. Má to nepřímo vliv také na aplikovanou matematiku, případně na matematickou statistiku, které také operují převážně jen s opakovatelností neživé a živé přírody, nikoli s opakovatelností společenských jevů a procesů. Že však i aplikovaná matematika může reagovat na objednávky z psychologie nebo společenských věd, ukazuje příklad pořadové korelace, navržené původně Binetem a vypracované Spearmanem. Dnes si bez tohoto postupu nedovedeme představit ani jeden druh vztahové analýzy v sociologii.

Metodologické úvahy, odhalující tzv. slabá místa v sociologickém výzkumu, vedou dále k podnětům pro metodologický výzkum. To je specialita sociologie a sociální psychologie. Souvisí s tím, že pozorování společenských jevů a procesů je společenskou situací, jak se o tom zmíním dále. Z této skutečnosti vznikají pozorovací chyby různého druhu, někdy ohrožující zdar celého výzkumu, a proto musí být aspoň zhruba známy. Metodologický výzkum má postupně odstraňovat nedostatky v poznávacím procesu sociologického výzkumu. Protože pozorovací chyby a jiná slabá místa jsou těsně vázány na věcnou stránku, musí také metodologický výzkum být svázán s věcným výzkumem. Nelze např. otázky hromadných sdělovacích prostředků (tisk, rozhlas, televize, film) oddělovat od příslušného metodologického výzkumu (tzv. předsudky při dotazování na postoje k různým rozhlasovým pořadům atd.); obdobně při výzkumu rodinných vztahů a výchovy dětí, u výzkumu religiozity atd. Každá materie má své specifické metodologické otázky a možnosti případných pozorovacích chyb.

V metodologických úvahách o výzkumu hrozí jedno nebezpečí. Je to přílišná formalizace. Formalizované polohy matematiky, matematické statistiky a kybernetiky jsou pro někoho sugestivní. Vytvářejí zdání exaktnosti, vědeckosti v jakémś moderním, avšak blíže nedefinovaném smyslu. Ztráta kontaktu s empirickou věcnou náplní sociologie není cestou k řešení metodologických problémů tohoto oboru.

Metodologická teorie a praxe by měly být v každém případě součástí výuky so-

ciologie. Týká se to nejen sociologů-speciálistů, ale také takových oborů, kde sociologie má jen pomocnou úlohu (např. medicínské vědy, učitelství, kulturní činnost, novinářství atd.). Výuka sociologie má na příklad pro budoucího nebo stávajícího učitele význam v tom, že mu dá určitou teorii; ale také v tom, že jej naučí, jak získávat informace a poznatky z určitého společenského terénu. Obdobně u lékaře, soudce, žurnalisty, ekonomického pracovníka atd. To je bez metodologického výkladu a praxe nemožné.

Sociologický výzkum je dialektický poznávací proces

Pod slovem proces rozumíme nějaký postup, který má časové trvání, má určité fáze. Poznávací proces má určitá pravidla. Má také určitý algoritmus, popř. různé varianty algoritmu. Řekneme-li proces, myslíme tím opak skoku, jakéhosi poznávacího salta. To není tak docela naivní konstatování, jak by se na první pohled zdálo. V oblasti přírodních věd jsme ochotni připustit poznávací proces, často obtížný a zdoluhavý, ale v oblasti společenských věd jako bychom poznávali oním skokem, bez onoho obtížného procesu. Takový názor má ovšem blízko k intuicismu v oblasti společenských věd.

Jak známo, Lenin vytýkal Plechanovovi, že „nevěnoval pozornost“ dialektice jako teorii poznání marxismu. Na stejném místě ve Filosofických sešitech [6, str. 368–369] dále praví: „Dialektika jako živoucí, mnohostranné (přičemž mnohostrannost je neustále bohatší) poznání s nekonečností odstínů v každém přístupu, v každém přiblížení se ke skutečnosti (s filosofickým systémem, který z každého odstínu vyrůstá v celek) – to právě je onen nesmírně bohatý obsah ve srovnání s ‚metafyzickým‘ materialismem. jehož základním nedostatkem je to, že nedovede aplikovat dialektiku na Bildetheorie (teorii odrazu – pozn. V. L.), na proces a vývoj poznání.“

Dosud jsme se v sociologii setkávali často s tím, že požadavky a zákony dialektiky byly proklamovány jen všobecně, bez hlubšího uvážení, v podobě tvrzení např. „zkoumat ve vývoji“, „zkoumat ve vzájemných souvislostech“, „zkoumat komplexně“ apod. Takovéto proklamativní používání dialektiky příliš sociologickému

výzkumu nepomůže. Lenin zdůrazňuje živoucí poznání a vysvětluje to jako mnohostranné poznání, s nekonečností odstínů v každém přístupu. Uplatnění zákonů dialektiky vyžaduje *analytický přístup* ke gnoseologické problematice sociologického výzkumu. K mnohostrannosti, k nekonečnosti odstínů se můžeme dostat jen tímto způsobem, nikoli nerozčleněným, řekl bych dost drsně, naivně syntetickým pohledem na výzkum. Uplatnění zákonů dialektiky se týká nejen výzkumu jako celku, jako celého poznávacího procesu, ale také jednotlivých částí a prvků.

Dialektika v oblasti sociologického výzkumu jako poznávacího procesu se projevuje v těchto momentech:

- ve vztahu sociologické teorie a sociologického výzkumu,
- v rámci poznávacího procesu výzkumu,
- v rámci jednotlivých částí (fází) výzkumu.

Takovýto analytický pohled na sociologický výzkum, i když jde zatím jen o všeobecný pohled, nás zbavuje nebezpečí intuice. Při pouhém proklamování požadavků dialektiky bez vnitřního učlenění poznávacího procesu jde jen o dialektiku slovy. Nebezpečí intuice hrozí zejména při používání – lépe řečeno při výlučném používání – monografické procedury, kde předmětem výzkumu je jeden případ (závod, obec, škola apod.). Jak můžeme potom dělat závěry na všechny případy stejného druhu? Kde je záruka toho, že výběr dovoluje dělat širší závěry? Najednou, skokem, tj. jedním výzkumem se nezmocníme celé složité skutečnosti.

Poznávací proces výzkumu má dvojitý význam. Může to být:

- jeden konkrétní, tj. určitý výzkum, např. životních podmínek členů JZD, vztahů zaměstnanců k závodu X atd.;
- celá řada výzkumů jako více méně stálá vědecká činnost, vyžadující nějakou organizaci a koordinaci výzkumné činnosti. S pojmem výzkumu se pojí otázky teoretické, tj. metodologické, i věcné, jakož i otázky praktické.

Sociologický výzkum je záměrný poznávací proces

Každý výzkum vyžaduje nějaký vztah teorie a empirického poznávání, popř. ra-

cionálního a empirického poznávání. Čistě empirické poznání neexistuje. Mohlo by existovat jako postulát, k němuž se mohou badatelé snažit přibližovat, aproximovat. Ale je to postulát nesprávný, protože neodpovídá zákonům poznání.

Každý pracovník, který provádí jakýkoli výzkum, má předem nějakou představu, nějaký cíl. Může to být ovšem představa nebo cíl v neurčité podobě. Někakou představu má konečně každý člověk při běžném poznávání skutečnosti, tj. v různých situacích každodenního života. Požadavek čisté empirie je nesmyslný. Mezi teorií a empirickým poznáním je dialektický vztah, který musíme správně poznat a pochopit,

Výzkum *vychází z nějakého systému poznatků*. Jaký je to systém – co do rozsahu a obsahu – to závisí na mnoha okolnostech. Závisí na tom, jak dalece jsou propracovány systémové souvislosti, tj. kategorie, pojmy, tvrzení, jejich uspořádání, jak jsou ověřeny atd. Jinými slovy, výchozí systém poznatků závisí na stavu příslušné vědy a jejich jednotlivých úseků.

Systém je velmi relativní pojem. Systém poznatků může zahrnovat celou společnost a její vývoj (např. historický materialismus) nebo jen jednotlivé úseky. To závisí na tom, jak velký kus „zabereme“, jak si stavíme výchozí koncepci, nebo jak je nám dána organizační pracoviště apod. Na stavu příslušného systému poznatků závisí charakter výzkumu. Je-li systém propracován, projeví se to na jasné koncepci výzkumu. Není-li propracován, má výzkum charakter spíše orientační, bývá mělký a přináší většinou jen základní informace o nějakém společenském prostředí (např. monografické výzkumy venkovských obcí).

Výzkum nejen vychází z nějakého systému poznatků, on své informace a poznatky do systému existujících poznatků zase vrací, čímž systém nějak mění. Takto lze budovat postupně sociologickou teorii týkající se práce, řízení a organizace průmyslu, zemědělství a jiných odvětví rodiny, výchovy, hromadných sdělovacích prostředků atd. Sirácky [7] správně upozorňuje na to, že mezi filosofickými úvahami o společnosti a sociologickým výzkumem něco chybí. Je to teorie příslušných úseků společenského života, z nichž by vycházel výzkum, a do nichž by se zase vracel svými informacemi a poznatky.

Poznávací proces výzkumu ve vztahu

k systému poznatků lze schematicky vyjádřit takto:

$$S \longrightarrow \text{výzkum} \longrightarrow S'$$

S = systém poznatků

S' = nový systém poznatků

Z toho schématu jsou patrné dvě gnoseologické vazby, kolem nichž se soustřeďují některé otázky:

1. $S \longrightarrow$ výzkum, tj. přechod ze systému poznatků do výzkumu; je to *otevření systému poznatků*, které je provázeno řadou dílčích poznávacích procesů – o nich více v dalším výkladu.

2. Výzkum $\longrightarrow S'$, tj. na přechodu z výzkumu do nového systému poznatků; je to *systematizace poznatků*, která přináší nové poznatky, doplňuje informace, verifikuje hypotézy apod.

První gnoseologická vazba zasahuje celou přípravnou fázi výzkumu. Má různou podobu. Nejprve jde o soustředění poznatků a informací, které již existují. Abychom to mohli provést, musíme mít aspoň neurčitou představu o tom, čeho se to má týkat. Přitom jde o poznatky již zpracované a začleněné do systému, i o informace dosud nezačleněné do nějakého systému, např. statistické údaje z šetření Ústřední komise lidové kontroly a statistiky apod. Analýzou existujících informací a poznatků dospíváme k odhalení plných a prázdných míst čili k jakémusi zmapování problematiky. Plnými místy se myslí teoreticky dost propracované úseky, prázdnými místy úseky s nedostatečnými informacemi a soustavou poznatků. Takto dospíváme k tématu výzkumu, získáváme určitý nebo méně určitý výzkumný záměr. To je ovšem postup vědecky opodstatněný. K výzkumnému záměru můžeme dojít i jinak, méně systematicky.

Při určení konkrétního cíle výzkumu hraje úlohu ještě také *dialektický vztah mezi teorií a praxí*. Také v tomto případě nestačí jen proklamovat tento vztah, ale je třeba postupovat analyticky jak na straně teorie, tak na straně praxe, potom obě strany konfrontovat. Je třeba vědět, o jakou část teorie jde a o jakou část praxe jde. Teorie a praxe tu nevystupují jako souhrnné pojmy. Sociolog není v žádném případě vědec uzavřený do laboratoře. Lépe řečeno, má-li to být dobrý sociolog, musí mít nějaký styk s praxí. Ale s jakou praxí? Nemůže přece dělat

všechno, nemůže se zúčastnit celé složité společenské praxe. Společenská praxe má – stejně jako teorie – různé úseky, politické, kulturní, osvětové, výchovné a vzdělávací, pracovní aj.

Vztah mezi teorií a praxí není vyčerpán jen účastí sociologa v praktickém životě společnosti. Společenská praxe klade přímo, tj. je si toho vědoma, nebo nepřímo tj. nevědomky, objednávky sociologickému výzkumu. Společenská praxe tu vystupuje v podobě různých operativních institucí, např. stranických složek, výrobně ekonomických útvarů, administrativních útvarů, školských či kulturních institucí, rozhlasu, televize, filmu apod. Některé instituce zřizují přímo svá vlastní výzkumná pracoviště (např. výrobně hospodářské jednotky, rozhlas, televize a další), nebo se dožadují výzkumu na jiných institucích. Podněty z praktického života získává sociolog i tím, že s ním udržuje v nějaké podobě styk a ví, co je závažné a potřebné zkoumat.

Podněty k výzkumu vycházejí také z vnitřních rozporů systému poznatků. Mezi jednotlivými poznatky a tvrzeními může být nesoulad, kategorie mohou být neúplné, nebo se mohou vzájemně přesahovat, čímž dochází k nepřesnostem. Typický rozpor v systému poznatků se projevuje u hypotéz formou ano/ne, poznatek platí/neplatí. Tu jde většinou o poměrně úzké otázky. Systém poznatků není nikdy nerozporný. Tím by vlastně ustal veškerý další poznávací proces a oblast poznání by se dostávala do rozporu se skutečným materiálním světem.

Výzkum nemůže ovšem řešit všechno, tj. nemůže řešit vůbec všechno, popř. všechno najednou, jedním výzkumem. Nastíněná problematika musí tedy být nějak odstupňována podle důležitosti, společenské závažnosti. A v tom zase hraje důležitou roli dialektický vztah teorie a praxe.

Kolem první gnoseologické vazby, otevření systému poznatků směrem do výzkumu, se hromadí mnoho různých otázek, teoretických i praktických. Spadá do jejich okruhu mj. také dokumentace, bez níž se sociologický výzkum nemůže obejít.

Z víceméně neurčitého tématu dochází k postupnému zpřesňování a obvykle k zužování. K tomu slouží z větší části také předvýzkum, včetně osobní účasti výzkumníka ve zkoumaném terénu. Mo-

ment bezprostředního styku s prostředím tu nelze v žádném případě podceňovat. V této fázi výzkumu převažuje analytický a deduktivní postup kromě předvýzkumu, který jde postupem induktivně syntetickým. To je ovšem v této fázi výjimka.

Druhou gnoseologickou vazbou výzkumu je *systemizace poznatků*. Výsledky výzkumu se začleňují – často ne všechny – do systému poznatků, mění jej nějakým způsobem a rozvíjejí tak existující teorii. O tom více v další části.

Sociologický výzkum je systematický poznávací proces

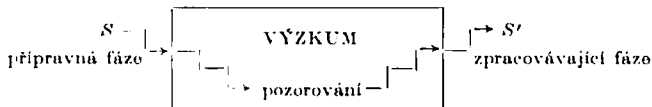
Mluvíme-li o „systematickém“ procesu, předpokládá to nějaký systém. Aby nedošlo k nedorozumění, jde o jiný systém, než je výchozí systém (*S*) výzkumu. To je systém poznatků s určitým empirickým obsahem, systém věcných poznatků. Poznávací proces výzkumu se řídí *metodologickým systémem*. Obsahuje různé metody, procedury, techniky, postupy atd. v určitém uspořádání. To vše se přizpůsobuje předmětu výzkumu. Jinými slovy věcný systém určuje z větší části metodologický systém, nikoli

Systém poznatků (*S*) odráží určitou oblast společenských jevů a procesů, tj. specifickou oblast z hlediska světa a vědy jako celku. Metodologický systém obsahuje obecné aspekty vědy. V příslušném systému poznatků, např. v sociologii, jde o aplikaci, např. matematicko-statistických postupů, kybernetických modelů atd. Aplikace vyžaduje velké znalosti z obou sfér. Je to do určité míry *tvůrčí vědecký akt*. Ne však zase natolik tvůrčí, že by byl výsadou jen několika jedinců, kteří k tomu mají schopnosti. K správné aplikaci lze vychovávat. A nejen lze, je třeba vychovávat. Proto také metodologie má být součástí výchovy a vzdělávání sociologů.

Správné sestavení poznávacích prostředků se zřetelem na požadavky vědy (vědecké metodologie) a na daný předmět zkoumání je součástí *projektu* určitého výzkumu.

Vlastní proces výzkumu

Schéma ze strany 208 můžeme pro tento účel zpřesnit takto:

obráceně, aby metodologický systém vnucoval záměry výzkumu. To by snadno mohlo vést k deformacím v systému poznatků, protože by výzkum šel cestou nejmenšího odporu. Např. v otázkách třídní struktury by používal jen statistických údajů, čímž by ovšem problém vyřešit nemohl.

Metodologický systém obsahuje obecné poznatky gnoseologie, logiky, matematiky, statistiky, kybernetiky, případně různých technických oborů. Vše to, co je k dispozici, představuje metodologický aparát, v tomto případě sociologický. Aparát se musí rozvíjet a jedním z přínosů k tomuto rozvíjení je zmíněný již metodologický výzkum. Bez rozvíjení metodologického aparátu nemůže se rozvíjet ani obsah vědy. Časem pak může dojít k rozporu mezi teorií a praxí, protože systém poznatků neodráží plně složitou skutečnost a nevyvinutý metodologický aparát nestačí zvládnout úkoly.

Stupňovité uspořádání má vyjadřovat fázování v poznávacím procesu. Gnoseologickým těžištěm výzkumu je pozorování společenské skutečnosti. Aby to bylo pozorování opravdu vědecké, vyžaduje důkladnou teoretickou i praktickou přípravu. Proto částí poznávacího procesu výzkumu je *přípravná fáze*. Z pozorování vychází druhá hlavní fáze výzkumu, tj. *fáze zpracování*, která směřuje zpět do systému poznatků.

Celý proces výzkumu a jeho jednotlivé fáze ukazují, že je nutné rozlišovat pojmy výzkum, průzkum a šetření, které se odlišují různou gnoseologickou funkcí. *Výzkum* zahrnuje celý proces mezi systémem poznatků *S* a návratem poznatků do systému, a tím změnu na *S'*. Do výzkumu patří tedy dokumentace, zpracování problematiky stejně jako příprava dotazníku či záznamového listu, zpracování údajů a systemizace poznatků. *Průzkum* je jen část

poznávacího procesu výzkumu, navíc za přímé účasti výzkumníka nebo spolupracovníků, tedy jen určitý způsob pozorování. *Šetření* se spojuje obvykle s dotazníkem a statistickou procedurou (statistické či dotazníkové šetření).

Celý poznávací proces výzkumu je dialektickým procesem analýzy a syntézy, dedukce a indukce. Jak bylo uvedeno, přípravná fáze je převážně analyticko-deduktivním postupem, zatímco druhá hlavní fáze, zpracovávající, je převážně induktivně-syntetickým postupem. Každá analýza – a ta v sociologickém výzkumu vůbec má rozhodující úlohu – předpokládá syntézu. Filkorn (2, str. 106) říká: „Hľadisko celku, teda syntetické hľadisko veľmi pomáha a vlastne podmieňuje analýzu. Ukazuje, ako a na aké zložky rozkladať, aké miesto majú zložky v celku, aké vzťahy majú medzi sebou. t. j. ukazuje, aká je ich povaha. Syntetická idea aj vo forme hypotézy vedie a udáva smer analýzy. Predbežný názor na celok totiž určuje spôsob jeho prieskumu.“ To je v podstatě jen jiné vyjádření toho, co jsem uvedl v souvislosti s otevřením systému poznatků do výzkumu. Abychom mohli vůbec analyzovat, musíme mít nějaký celek. Ten buď známe nebo neznáme, tj. máme k dispozici hotovou soustavu poznatků, nebo ji teprve tvoříme. V druhém případě je to poněkud obtížnější. Proto také sociologický výzkum v oblastech, jež nejsou teoreticky dobře připraveny, jež postrádají ony syntetické celky, bude obtížnější, bude vystaven různým omylům a hledání správných cest.

Analýza v celém poznávacím procesu má několik fází, které jdou postupně jedna za druhou tak, jako jde postupně celý poznávací proces výzkumu. Toto je také důležité konstatování. Snaha po rychlém rozřešení některých problémů může vést k přeskokování jednotlivých fází. To je však chybné a nemůže to vést k žádoucím výsledkům. Analýza probíhá v podstatě ve 4 fázích. Podle toho jde o analýzu

- klasifikační, jež obsahuje vědecký popis
- vztahovou
- kauzální
- dialektickou.

Jednotlivé fáze analýzy zasahují jak přípravnou fázi výzkumu (klasifikační analýza), tak fázi zpracovávající (analýza vztahová a další). Tento vědecký postup je

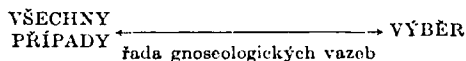
společný sociologii i ostatním vědám.

Synteticko-induktivní postup se objevuje až na samém konci celého poznávacího procesu výzkumu, při tvoření závěrů a systematizaci poznatků. Obecné formy analýzy a syntézy, dedukce a indukce nabývají během výzkumu různých konkrétních podob, např. statistické třídění, korelační počet, různé formy indukce atd.

Volba pozorovacího terénu

Společenské jevy jsou většinou hromadné povahy. Příkladem mohou být často používané demografické jevy, narození, omečnění, úmrtí, sňatky, manželství, rodina atd. V rámci naší společnosti existují v tisících nebo dokonce milionech jednotlivých případů. Jsou rozmístěny na poměrně velkém území. Jednotlivé případy jsou značně odlišné, takže celek bývá značně variabilní. Chceme-li postihnout pravidelnosti, opakovatelnost v jednotlivých vlastnostech oněch jevů, musíme je zkoumat ve velkém počtu. Pojem velkého počtu nelze uvádět obecně, nějakým číslem pro všechny případy. Počet je tu závislý na tom, o jaké jevy či procesy jde. Při zkoumání jevů hromadné povahy nemůžeme většinou brát v úvahu všechny případy. Není to možné především z praktických důvodů (velké požadavky časové a finanční na pozorování, nedostatek spolehlivých pozorovatelů atd.). Proto se musíme obvykle omezit na výběr případů, na menší, a to mnohem menší počet, než je celek všech případů. Tento výběr je další závažnou gnoseologickou otázkou sociologického výzkumu.

Výběr znázorním tímto schématem:

Všechny případy se rozumí v daném územním rozsahu, např. celého Československa, jednoho kraje, okresu apod.

Při srovnání celku všech případů a výběru nás napadne nejprve myšlenka, že jde o zmenšeninu. Jakoby to byla fotografická zmenšenina. Termíny menší, větší apod. obsahují kvantitativní prvek. Jde-li o zmenšení, patří k tomu vědět jaké, koliknásobné je to zmenšení, např. zmenšení 100krát, 1000krát atd. Jinými slovy, jde o číselný poměr zmenšení.

Již v pouhém zmenšení je obsaženo nebezpečí deformace, zkreslení. Vezmeme-li příklad nejjednodušší, tj. plošné zmenšování, existuje několik variant zkreslení. Počet variant rychle vzroste při prostorovém zmenšování. Ale to vše je na sociologický výzkum příliš jednoduché a schématické. Skutečnost bývá mnohem složitější. Dále nám už geometrické pomůcky nestačí. Musíme se v úvahách obejít bez nich.

Základní gnoseologický vztah mezi celkem všech případů a výběrem nazývá se *repräsentace*. Slovo znamená znovu, opakovane prezentovat, představovat nebo prostě zastupovat. Repräsentace je vazba, která má vždy dvě stránky:

– kvalitativní, tj. co je repräsentováno čím

– kvantitativní, tj. v jakém rozsahu, a s některými dalšími kvantitativními kritérii.

Kvantitativní repräsentace je záležitostí matematické statistiky. V teorii i praxi výběru je tato vazba důkladně analyzována včetně dalších vazeb, jako je přesnost a spolehlivost odhadu. To však není předmětem tohoto článku. Podívejme se na jiné momenty kvantitativní repräsentativnosti. Statistické soubory – a v případě výběro-

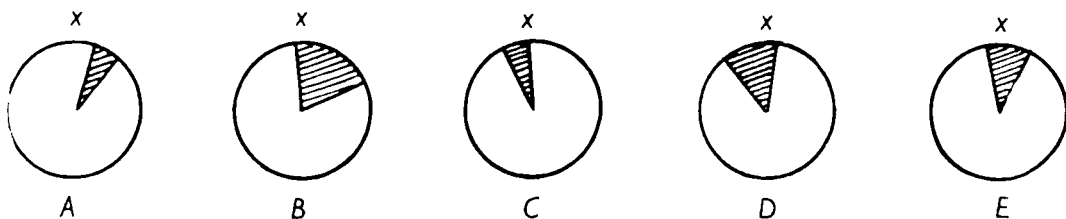
znaku). Vezmeme-li jednoho studenta, můžeme jej zařadit jednou podle věku do souboru mladých lidí, podruhé podle dosaženého vzdělání do souboru lidí s plným středoškolským vzděláním, jindy do souboru sportovců pěstujících lehkou atletiku atd.

Slůvko „podle“ vyjadřuje onen znak, ono kritérium, jež se stalo základem k vytvoření statistického souboru. Dochází tak k dvojímu zastupování, k dvojí repräsentaci:

– jednou je konkrétní případ (jednotka), např. student, obsažen v základním, případně výběrovém souboru, kde ho s ostatními jednotkami (což už nemusí být studenti) pojí nějaký společný znak, např. věk 22 let; v této repräsentaci nás jednotlivý případ vlastně nezajímá, zajímá nás pouze vztah výběrového souboru k základnímu souboru, oba soubory jako celky;

– po druhé jde o vztah znaku (např. věku 22 let) ke konkrétní jednotce jako celku, tj. ke studentu, neboť tento znak zastupuje čili repräsentuje studenta v celém souboru lidí ve věku 22 let. První repräsentace je zřejmě kvantitativní, druhá kvalitativní.

Schematicky to lze vyjádřit takto:

vého šetření jde o základní a výběrový soubor – jsou založeny na znacích. To, co spojuje jednotlivé případy určitého společenského jevu, jsou společné znaky, popř. jeden společný znak. Na základě tohoto znaku nebo těchto znaků se tvoří statistický soubor. Např. v Československu je přes 7000 JZD. Můžeme z nich vytvořit soubor tak, že vezmeme všechna JZD nebo jen ta, která mají pracovní jednotky či peněžní odměny. Dostaneme tak soubor spojený určitým znakem, v tomto případě společnou formou odměny za práci. Obdobně můžeme vytvořit soubor studentů podle studijního oboru, podle věku, podle pohlaví atd. Vždy dostaneme různé soubory, které sice budou obsahovat studenty, ale po každé z jiného hlediska (podle jiného

Kruhová výše vyjadřuje znak x , který je u všech jednotlivých případů stejný. Ne stejná velikost kruhové výše má znázornit různou závažnost jednotlivých znaků v rámci toho kterého případu. Jednotlivých případů A, B, C, D atd. může být různý počet, od několika desítek až po několik desítek miliónů.

Graf ukazuje názorně dvojí moment repräsentace. Jednou je to množství (počet vybraných případů a počet všech existujících případů), po druhé je to jednotlivý případ, konkrétní, živý případ tak, jak se vyskytuje. Je to *singulární jev* vystupující ve skutečné *komplexnosti*. Z toho vidíme, že dvojí moment repräsentace je současně jedním z elementárních problémů vztahu sociologie a statistiky. Do těchto souvislostí

však tento článek jít nemůže; to vyžaduje zvláštní pojednání.

Vraťme se ještě jednou ke vztahu mezi singulárním jevem a vybraným, vyabstrahovaným znakem (např. x v uvedeném grafu). Není to vazba jen formálně logická. Tady bychom se dopustili vážného omylu, kdybychom na otázku nazírali jen takto. Jde o otázku zásadního významu, zda *vyabstrahovaný znak je podstatný*.

Podstatnost znaku je jádrem kvalitativní reprezentace. Je také jednou ze základních otázek sociologického výzkumu a sociologie vůbec. Je vlastně jednou ze základních otázek veškeré vědy. Vážít podstatnost znamená bránit se formalizaci v takové podobě, která by zkreslovala skutečné věci, jevy a procesy. Znamená také obranu proti nesprávným analogiím, kterých je v sociologii plno, a nejen v sociologii 19. století.

Prostudujeme-li pozorně Leninovy Filosofické sešity [6], najdeme několik poznámek o otázce podstatnosti. Jsou všeobecně dosti známé, takže není třeba je znovu citovat. Z těchto poznámek vyplývá, že podstatnost není absolutní. Nemůžeme říci, že např. znak x je jednou provždy ve všech souvislostech podstatný a ostatní znaky že jsou nepodstatné. Nemůžeme tedy pojednávat o obecné podstatnosti, ale o podstatnosti vždy v určité souvislosti. Pojem podstatnosti se tím relativizuje. To ostatně souvisí s otázkou konkrétní a abstraktní pravdy, jakož i s otázkami dynamiky poznání, stálého rozvoje poznání, k němuž má sociologický výzkum přispívat. Podstatnost se mění v průběhu rozvoje poznání, včetně zlepšování poznávacích prostředků, jde stále k hlubší a hlubší podstatnosti; mění se také podle souvislostí, v nichž se singulární jev nachází. Např. při zkoumání rodiny je v určité souvislosti podstatným znakem velikost (v otázkách životní úrovně, kde příjem na jednoho člena rodiny má zásadní význam apod.), v jiné souvislosti je to třeba soudržnost (např. při výchově dětí apod.).

Určení podstatného znaku je záležitost mimo empirické poznání. Přesněji řečeno, empirické poznání v tom hraje nepřímou úlohu. Při určitém výzkumu volíme podstatné znaky na základě teoretických znalostí, čili tato volba souvisí s existujícím systémem poznatků. V něm jsou obsaženy nějaké empirické údaje, informace a poznatky, to je ta nepřímá úloha empirie. Ale

nemůžeme si dovolit teprve empiricky zkoumat, třeba v předvýzkumu, co je v souvislosti s daným výzkumem znak podstatný a co nepodstatný.

Přijmeme-li názor, že podstatnost znaku je relativní, dojdeme tak k dalšímu tvrzení, že v dané vývojové etapě systému poznatků a v daných souvislostech mohou existovat znaky více nebo méně podstatné. Jinými slovy to znamená, že podstatnost je stupňovatelná. Např. při výzkumu životní úrovně našeho obyvatelstva dospějeme na základě existujících poznatků k názoru, že podstatným znakem je velikost rodiny, popř. velikost společně hospodařící domácnosti. Prohlubováním poznatků však dojdeme k názoru, že to není jen velikost, ale také fáze v ontogenetickém vývoji rodiny (např. mladá rodina s dětmi do 6 let, rodina s dětmi kolem 15 let atd.).

Všechny tyto úvahy vedou k závěru, že v sociologickém výzkumu je třeba respektovat požadavky všech gnoseologických vazeb kvalitativní i kvantitativní reprezentativnosti a všechny tyto vazby také prověřovat. Těžko můžeme říci, že jedna nebo druhá stránka reprezentativnosti je důležitější. K nesprávným a nepravdivým poznatkům můžeme dojít oběma cestami, porušením pravidel kvalitativní i kvantitativní reprezentativnosti. Sociologové spíše statisticky erudovaní jsou náchylní podceňovat význam kvalitativní reprezentace. Že to není správné, je zřejmé z předchozího výkladu. Naopak filosoficky erudovaní sociologové mají sklon podceňovat kvantitativní reprezentaci. Ale nesmí zapomínat na to, že mezi kvantitou a kvalitou jsou dialektické souvislosti. V případě porušení pravidel kvantitativní reprezentace — což by se mohlo zdát porušením formální stránky — může dojít k věcným chybám. Např. při výzkumu vztahu k práci může dojít nesprávným výběrem závodů (např. závodů se špatnou docházkou do práce) k nesprávným závěrům o celku. Jsme poučeni z historie např. fašistickou propagandou, že nesprávným výběrem, zastupujícím celek, mohou být zkreslovány správné informace o tomto celku.

Kvantitativní reprezentace klade ještě jednu závažnou gnoseologickou otázku. Statistici mluví o náhodném a záměrném výběru. Abychom mohli dělat odhady z výběrového souboru na základní soubor, má být výběrový soubor vybrán náhodně.

K zajištění náhodnosti slouží různé výběrové techniky. Náhodnost je předpokladem použití statistické indukce. Protože náhodnost znamená vždy *co do určitého znaku*, dostáváme se tak ještě jednou k otázkám vztahu mezi kvalitativní a kvantitativní reprezentací, jak byly zhuštěně vyjádřeny v grafu na straně 211. Zajistit náhodnost výběru u takových věcí, jako jsou např. žárovky, elektronky či jiné výrobky, je poměrně jednoduché. Opakovatelnost těchto věcí jako celků (tj. celých žárovek, celých elektronek atd.) není tak složitá. Stačí správně zvolit sledované znaky, v těchto případech z hlediska kvality výroby. Jiná situace je u společenských jevů, kde vnitřní vztahy, tj. v singulárním jevu, jsou velmi důležité a zajištění náhodnosti co do určitého znaku (po případech co do určitých znaků) neznámá ještě, že je všechno v úplném pořádku z gnoseologického hlediska. Například náhodný výběr rodin (= singulární jevy) co do velikosti (vyjádřena počtem členů) není náhodným výběrem co do jiných znaků, např. stability (rodiny s menším počtem členů budou zastoupeny více, ale současně jsou to rodiny s menší stabilitou, bereme-li je jako celek). Avšak porušení náhodnosti v znaku jiném, než je znak zkoumaný, může ohrozit statistickou indukci i v tom znaku zvoleném, a tím celkové závěry.

Náhodnost má kromě matematických aspektů také aspekty gnoseologické, které musí řešit ty vědy, v nichž se náhodného výběru používá. Není to tedy záležitost jen matematických statistiků. K porušení náhodnosti může dojít různým způsobem, často i nechtěně, z důvodů, jež jsem naznačil v předchozím odstavci. Kromě náhodnosti a do jisté míry jako její opak existuje *záměrnost* výběru. Jak slovo vyjadřuje, výzkumník má určitý záměr při výběru, který má nějak zdůvodněn metodologicky.

V zásadě může jít o tyto hlavní záměry:

- získat orientaci v dané otázce a o daném terénu; jde obvykle o záměrný výběr při předvýzkumu, kde se provádí sondáž, pilotáž apod.;

- mít k dispozici stále informace z poměrně stálého souboru lidí nebo jiných jednotek (domácností, obcí atd.); to jsou panelové soubory;

- srovnávat relativně homogenní soubory s cílem hledat kauzální souvislosti

(např. experimentální a kontrolní soubory při terénním experimentu);

- vybrat jeden případ ke zkoumání při monografické proceduře, což může být případ normální či abnormální, typický či atypický. Na výběrovém záměru a jeho realizaci závisí možnosti zobecnění a závěrečných poznatků, tím také gnoseologická efektivnost, jak jsem se o ní zmínil v úvodu.

Záměr při výběru se odlišuje zásadně od náhodnosti. Ale je třeba jej odlišit také od porušení náhodnosti, které není záměrné. V tom případě jde o *tendenčnost výběru*, která může mít různý stupeň. Jinými slovy k porušení náhodnosti může dojít ve větším či menším měřítku. Vypadá to schematicky asi takto:

|-----|
náhodnost tendenčnost (v různém stupni) záměrnost

Mezi tendenčností a záměrností není rozdíl jen ve stupni, jen v postavení na jakési stupnici, kterou graf připomíná. Rozdíl je také v tom, že záměrný výběr drží výzkumník v rukou, ví, čeho chce dosáhnout a snaží se toho dosáhnout. Tendenčnost výběru je porušením principu náhodnosti, většinou nechtěným porušením, takže se to vše vymyká z rukou výzkumníka. Často bývá těžké vůbec posoudit, v jakém ohledu došlo k porušení.

V souvislosti s náhodností, tendenčností a záměrností výběru je ještě mnoho gnoseologických otázek. Všechny nejsou ani zdaleka dořešeny. Jejich řešení vyžaduje zkoumání konkrétních příkladů s použitím různých výběrů.

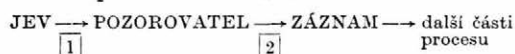
Sociologické pozorování vytváří zvláštní společenskou situaci

Těžištěm poznávacího procesu výzkumu je *pozorování*. Jde ovšem o vědecké pozorování, které se odlišuje od jiných forem, např. od žurnalistického pozorování. Předpokládá nějaký styk se skutečným společenským životem.

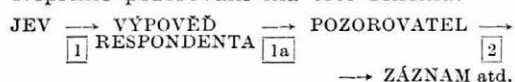
Sociologické pozorování může být *přímé*, kdy sám výzkumník pozoruje nějaký společenský jev nebo proces (např. děti si hrají, žáci ve třídě, skupina mladých lidí na výletě atd.), nebo *nepřímé*, kdy mezi pozorovatelem a pozorovaným objektem se klade nějaký prostředkující článek, zejména výpověď dotazované osoby (respondenta). Rozbor sociologického pozorování není

předmětem tohoto článku, a proto zaměřím rovnou k otázce gnoseologických vazeb.

Přímé pozorování má toto schéma:

Nepřímé pozorování má toto schéma:

Sociologické pozorování tedy obsahuje dva druhy gnoseologických vazeb. První druh je mezi jevem a pozorovatelem $\boxed{1}$; při nepřímém pozorování obsahuje vazby jednak mezi jevem a dotazovanou osobou (respondentem) $\boxed{1}$, jednak mezi respondentem a pozorovatelem $\boxed{1a}$. Druhým druhem jsou vazby mezi pozorovatelem a záznamem $\boxed{2}$. Toto schéma se může někdy poněkud změnit, např. při použití dotazníku, kdy záznamy provádí sám respondent. K těmto gnoseologickým vazbám se pojí také chyby, jednak *chyby pozorovací*, jednak *chyby záznamové* (registrační).

Gnoseologické vazby prvního druhu $\boxed{1}$ a $\boxed{1a}$ jsou nejdůležitějšími vazbami celého poznávacího procesu sociologického výzkumu. To znamená také, že nejdůležitější jsou pozorovací chyby a že na ně se má soustřeďovat pozornost, mimo jiné i metodologického výzkumu. Na gnoseologických vazbách $\boxed{1}$ a $\boxed{1a}$ závisí zdar celého výzkumu. Jsou-li porušeny, nelze chyby nijak odstranit. Toto konstatování platí pro každou společenskou vědu (např. Kosina [5], při úvaze o statistice). U přímého pozorování je jedna skupina vazeb, při nepřímém dvě skupiny, čímž se gnoseologická situace komplikuje a roste nebezpečí chyb a deformovaných údajů.

Údaj, popř. nějaká informace, obsahují v sobě obvykle velký počet gnoseologických vazeb. Např. jednoduchý údaj o počtu bydlících obyvatelů v nějakém městě (řekněme v městě X žije 22 137 obyvatel) obsahuje v sobě přes 20 tisíc vazeb, jak byly uvedeny ve schématech. V každém jednotlivém případě existuje singulární jev, tj. jednotlivý obyvatel, který ve městě X skutečně bydlí. Analyzujeme-li takto tento singulární jev, dojdeme k tomu, že musíme definovat „bydlení ve městě X“, což demografická statistika skutečně dělá (definice bydlících a přítomných obyvatel). To jsou *operativní definice* ve smyslu případných operací, jež se s nimi provádějí. Skutečnost, že obyvatel ve městě X bydlí, se

musí nějak zjistit (pozorovat) a zaznamenat. Do jisté míry tu jde také o výpověď, že jednotlivý obyvatel ve městě bydlí (např. je přihlášen k trvalému pobytu, i když v městě X tráví jen menší část času). Je zřejmé, že zjištěný a zaznamenaný údaj o jednotlivém jevu může být více nebo méně blízký skutečnosti. Jsou případy, kdy obyvatel ve městě je veden jako bydlící a skutečně tam také bydlí (město opouští např. jen na 14 dní v roce, kdy jede na dovolenou). V jiném případě je obyvatel rovněž veden jako bydlící, ale ve městě se zdržuje jen málo (je přihlášen k trvalému pobytu, aby neztratil nárok na byt apod.). V tomto případě údaj neodpovídá skutečnosti. Uvedl jsem příklad poměrně jednoduchý a snadno ověřitelný. Jsou však četné případy daleko složitější. Takto bychom mohli rozebírat kterýkoli údaj, např. ze Statistické ročenky ČSSR.

V každém statistickém údaji je mnoho gnoseologických vazeb, které byly (lépe nebo hůře) nebo nebyly prověřeny. Z uvedených příkladů je patrné, že sociolog musí věnovat pozornost těmto gnoseologickým vazbám, což znamená seznámit se také se statistickou praxí, s tím, jak se údaje vůbec získávají. To je ta „šedá statistická práce“, kterou někdy sociologové neprávem přezírají. Případné chyby – a bývá jich nemálo – se ve statistických údajích sečítají, případně znásobují. Je známý vtip definující statistiku jako přesný součet nepřesných čísel. To je sice přehráno, ale vystihuje to dobře podstatu věci. Jde-li jen o sčítání jednotlivých jevů, chyby mohou být jen ve zjišťování určitých znaků (např. zda bydlí, zda studuje apod.). Jde-li také o měření, vznikají ještě možnosti *měřicích chyb* (chyb měření); jejich následkem je to, že zjišťovaný případ se umísťuje někde jinde na stupnici, než by měl být.

Gnoseologické vazby a případné chyby pozorování, záznamu a měření se týkají nejen statistických údajů, ale také různých jiných informací (např. výpovědi o událostech, popisy situací – jak se objevují při policejním nebo soudním výsledku, různé druhy a formy dopisů atd.). Týkají se také tzv. pramenů, tj. různě uspořádaných informací, které nebyly získávány pro určitý výzkum. Jejich získávání mělo nějaký jiný účel (např. kroniky obcí a závodů, statistické údaje z evidence, tiskové zprávy, informace národních výborů aj.). Histori-

ká věda vytvořila tzv. historickou kritiku pramenů, v níž dochází k prověřování gnoseologických vazeb v podstatě stejného druhu jako v sociologickém výzkumu. Podle forem pramenů kladé tato kritika různé teoretické a praktické otázky.

Gnoseologické vazby mezi jevem a pozorovatelem [I] nebo mezi jevem a respondentem a pozorovatelem [I] a [II] mohou být zcela v pořádku, tj. odpovídají gnoseologickým požadavkům, nebo mohou být zcela falešné, pochybné, tedy v nepořádku. Nejde však jen o tyto dvě možnosti. Mezi nimi je mnoho různých přechodů, tj. údajů (informací, pramenů) odpovídajících více nebo méně gnoseologickým požadavkům. Proto se mluví o chybách, kterých může být více nebo méně, ve větším nebo menším stupni. Ovšem čím je více chyb, tím nižší je kvalita údajů, informací či pramenů.

Sociologické pozorování má stejně jako pozorování v jiných vědních oborech dvě stránky:

- stránku gnoseologickou a logickou
- stránku psychologickou, případně sociálně psychologickou.

Je třeba ještě zdůraznit, že pod pojmem sociologické pozorování se myslí také pozorování sociálně psychologické. Je nesnadné a myslím také neúčelné oddělovat příkre sociologické a sociálně psychologické pozorování. V každém výzkumu se obě prolínají.

V přírodních vědách – s výjimkou medicínských věd – hraje psychologická stránka poměrně malou úlohu. Soustřeďuje se převážně na schopnosti vnímání (např. odčítání z měřicích přístrojů), na zručnost při zacházení s pozorovacími pomůckami. Ve společenských vědách je úloha psychologické stránky větší než v přírodních vědách. V sociologii (včetně sociální psychologie) je největší. Dosahuje takového významu, že může bezprostředně ohrozit stránku gnoseologickou a logickou. Na druhé straně odstraňování pozorovacích chyb předpokládá změny v uspořádání pozorovacích situací, tedy zásahy sociologické a sociálně psychické jak na straně pozorovatele, tak na straně pozorovaného (popř. tazatele a dotazovaného).

Sociologické pozorování vytváří určitou společenskou situaci. Charakter této situace závisí na použitých technikách, na osobnosti obou stran pozorování (subjektu i ob-

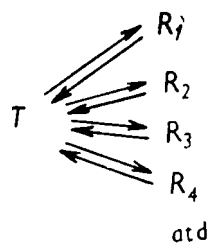
jektu pozorování) a jejich společenských kontextech, a konečně i na konkrétní situaci, tj. jak byla navozena, jak se udržuje v průběhu pozorování (např. atmosféra rozhovoru), a jak se případně opakuje.

U jednotlivých technik pozorování mohou vzniknout zhruba tyto situace:

a) Při přímém pozorování záleží především na tom, zda si pozorování lidé (jednotlivě nebo ve skupině) uvědomují skutečnost, že jsou pozorováni. Uvědomit si přítomnost pozorovatele, případně také uvědomit si cíl jeho pozorování, znamená změnit poněkud své chování. To je běžně známá věc, s kterou se setkáváme při pozorování dětí ve školách, v táborech, při pozorování mládeže i dospělých, např. při práci apod. Změna chování na straně pozorovaných přináší také změnu výsledků pozorování, které mohou být nesprávným odrazem skutečného chování (např. skutečného chování pracovníků, skutečného chování žáků v nějakém kolektivu apod.).

b) Rozhovor probíhá v podobě interakce tazatel – dotazovaný (respondent) ve schematické podobě $T \rightleftharpoons R$, která se neustále opakuje po určitou dobu. Má několik fází – uvedení do situace, včetně podnětu k rozhovoru, odpověď na tuto výzvu ze strany R , věcné otázky a odpovědi, jež mohou být v různé podobě (zavřené, polo-zavřené, otevřené), závěrečná fáze rozhovoru a celé situace.

Rozhovor kolektivní čili hromadná interakce má obvykle podobu

c) Společenská situace při použití dotazníku posílaného poštou je poněkud odtaziťá. Má schematicky tuto podobu:

$T \rightleftharpoons$ dotazník $\rightleftharpoons R$ se řadou specifických momentů (ve srovnání s přímým pozorováním a rozhovorem).

Osobnosti partnerů pozorování se nejvíce uplatňují při rozhovoru, který je bezprostřední interakcí a komunikací. Sociální kontexty partnerů mají dvojí charakter. Jednak jde o obecné složky (např. třídní

příslušnost, ideologické kontexty, vzdělání, druh práce aj.), jednak jde o složky zaměřené ke zkoumaným otázkám (např. k otázkám rozhlasu či televize, religiozity, výchovy mládeže, sexuálním otázkám atd.). Obojí složky jsou často nerozlučně propleteny. Při pozorování (přímém nebo nepřímém) se projevují jako *předsudky*. Jsou různě složité, protože odrážejí různé složité společenské kontexty. Mohou být dosti stále nebo hodně proměnlivé, tj. u každé situace jiné. To se pak projevuje v případných pozorovacích chybách, které opět mohou být poměrně standardní nebo proměnlivé. Každá celková pozorovací chyba se skládá z obou těchto složek.

Každá situace sociologického pozorování má kromě obecných a do značné míry předvídatelných složek složky specifické, proměnlivé a nepředvídatelné. Proto je třeba každou situaci rozebrat nejen gnoseologicky, ale také sociálně psychologicky, různé situace vzájemně srovnávat a hledat v nich určité pravidelnosti. Protože do situací zasahují věčné momenty pozorování, tj. co se pozoruje (předmět pozorování), musí být při zkoumání pozorovacích situací brán zřetel k těmto okolnostem. Metodologický výzkum nelze tedy dělat formalisticky, odtrženě od věčné stránky výzkumu.

Při sociologickém výzkumu vznikají různé *chyby*. Jsou to:

— *standardní chyby* vyplývající ze společenských situací stejného typu nebo ze stejných momentů, jež se projevují v pozorovacích situacích,

— *proměnlivé chyby*, jež jsou závislé na proměnlivosti pozorovacích situací, věčné stránky pozorování, zúčastněných lidí atd.

K odhalení těchto chyb je nutné zkoumat návratnost dotazníků, počet (popř. procento) odmítnutých rozhovorů, počet (podíl) nezodpověděných otázek a jejich obsah, shromažďovat poznatky z dotazníkových šetření, rozhovorů a přímého pozorování a řadu dalších věcí.

Možnosti chyb prvního i druhého druhu jsou v sociologickém výzkumu značné. To vytváří dojem labilnosti pozorování a nedůvěry k získaným výsledkům. Tento dojem je do jisté míry oprávněný. Po této stránce je také sociologický výzkum právem kritizován. Uvědomit si tyto možnosti neznamena však vzdát se všech možností pozorování, tj. vskutku vědeckého pozorování.

Právě dialektická logika nás učí, že obsah i metoda poznání se neustále vyvíjejí, že člověk v nich musí hrát aktivní roli, musí hledat cesty, musí se snažit postupně odstraňovat chyby a nedostatky. To platí pro sociologický výzkum v první řadě, protože těch nedostatků má mnoho.

Gnoseologická stránka sociologického pozorování je těsně spojena se sociálně psychologickou stránkou. Zlepšování jedné znamená odstraňování nedostatků u druhé stránky. Neustálá snaha po zlepšování techniky rozhovorů, přímého pozorování, sestavování dotazníků atd. má své důsledky gnoseologické. Všechny techniky mají tři základní gnoseologické vazby, které ve schématu na straně 214 jsou uvedeny pod čísly **1** a **1a**. Jsou to:

- a) validita
- b) spolehlivost
- c) ekvivalence.

a) *Validita* znamená doslova platnost. To však není správné vystižení významu termínu. V západní sociologii je to pojem dost nejasný a různě definovaný. Je to proto, že jeho pojetí závisí na filosofickém pojetí vztahu mezi pozorovacím subjektem a objektem. Proto v různých definicích západních sociologů se projevují orientace pragmatistické, neopozitivistické a jiné. Zkoumání validity znamená pro marxistickou sociologii aplikovat teorii odrazu v oblasti společenských jevů. Je to tedy staronová gnoseologická otázka, jež se objevuje především v Leninově *Materialismu a empiriokriticismu*. Nové je jméno, ale tím se nesmíme dát zmást.

Je nesporné, že specifické obtíže sociologického výzkumu a hlavně sociologického pozorování vedou k analytickému chápání a zkoumání této základní gnoseologické vazby. Znamená to analyzovat jednak pozorovací situace, jednak druhy pozorovaných objektů a vliv na validitu. Po této stránce můžeme rozlišit tyto hlavní druhy objektů:

— *události*, které se staly v určitém čase a na určitém místě; měly nebo mají nějaký průběh, který lze podrobněji nebo méně podrobně zachytit pozorováním (přímým nebo nepřímým); validita závisí na tom, zda to jsou události současné (v době pozorování), nebo zda to jsou události minulé a s jak dlouhým časovým odstupem — tady na validitu působí např. paměť respondentů;

— *vlastnosti osob*, skupin lidí, společenských útvarů, institucí atd., opět na určitém místě a v určitém čase;

— *postoje, mínění, motivace* apod., tj. složky projevující se ve verbálním nebo neverbálním chování, ale současně doprovozené interními prvky.

Bez dalšího výkladu je zřejmé, že validita bude v prvním případě vyšší než v třetím případě, druhý případ zaujímá střední postavení.

Validita je dvojího druhu (se zřetelem na objekty pozorování):

- validita skupinová
- validita individuální.

V prvním případě jde vždy o pozorování celé skupiny, případně, vyjádřeno statisticky, celého souboru lidí. V druhém případě jde o jednotlivé osoby. Toto rozlišení validity má zásadní význam při tzv. validizačních postupech.

Validizace je výrazem úsilí po zlepšování základní gnoseologické vazby mezi pozorovatelem a objektem pozorování. Za tímto účelem se vyvíjejí různé validizační postupy, které mají — prostě řečeno — zvýšit pravdivost získaných údajů, informací a poznatků.

Existují tyto hlavní *druhy validizačních postupů*:

1. Validizace srovnáním informací (údajů) z různých, na sobě nezávislých zdrojů. Např. údaje z výpovědí lidí o jejich příjmech za určité období jsou srovnány s údaji z evidence příslušných závodů a jiných institucí. V tomto ohledu jsem učinil pokus s členy JZD, kteří vypovídali o svých pracovních příjmech za uplynulý rok. Jejich výpovědi byly srovnány s evidencí JZD a byla zjištěna chyba — 20% až +5% (minus znamená, že ve výpovědích byly údaje nižší než v evidenci a obráceně). Na tyto pozorovací chyby mají vliv různé okolnosti (u položek plus jsou to většinou složky paměti, u položek minus mnoho jiných faktorů). V tomto případě jde vlastně o kontrolu výpovědí.

2. Validizace srovnáním dvou zcela nezávislých souborů. Informace se získávají např. pomocí výpovědí v obou případech, ale soubory se volí tak, aby v jednom případě byl předpoklad menších chyb, v druhém případě chyb větších. Paušálně nelze rozhodnout, jak tyto soubory mají vypadat. To záleží na věcném obsahu a jiných momentech pozorování.

3. Validizace zjištěných údajů pomocí odhadů z existujících statistických údajů. Při obratném používání statistických údajů, zejména u údajů demograficko-statistických, lze dosáhnout mnoha poznatků vhodnou kombinací a odhadními výpočty. Ty mohou validizovat získané údaje (např. údaje o porodnosti města X, údaje o pracovních příjmech členů JZD v okrese Y atd.). Odhady ze statistických údajů jsou v těchto případech dány určitým rozmezím čili intervaly.

4. V případě, že předmětem pozorování jsou úmysly dotazovaného nebo dotazovaných, můžeme jejich úmysly srovnat se skutečným chováním. Např. úmysly spotřební (vůle koupit určitý předmět dlouhodobé spotřeby) se skutečným provedením (skutečná koupě po určité době).

Do oblasti validizace patří také logická, gnoseologická a sociálně psychologická analýza celého procesu pozorování. Někdy není možný žádný z uvedených postupů 1–4 a je nutné se spoléhat jen na tuto analýzu. Validizace je vlastně současně také důkazem pro získané výsledky pozorování, ne však důkazem veškerých poznatků výzkumu, protože ty mohou pocházet také z jiných zdrojů (např. z nějakých pramenů).

Z uvedených validizačních postupů je patrné, že se budou poněkud lišit, půjde-li o validitu skupinovou či individuální. U *skupinové validity* hraje hlavní úlohu statistický charakter údajů. Jsou to údaje z většího počtu pozorovaných jednotek. V rámci tohoto většího počtu se objevují určité pravidelnosti, vyrovnávají se individuální zvláštnosti. Máme-li na obou stranách srovnání — a právě srovnání je základem všech validizačních postupů — statistické soubory, je proces validizace usnadněn. Např. postup ad 4 je typickým příkladem skupinové validity. Používá se nejvíce při výzkumu spotřebitelských zvyklostí a spotřebitelské poptávky, kdy úmysly kupovat ve velkých souborech se srovnávají se skutečnou koupí, opět ve velkých souborech. Předvídatelnost či očekávatelnost skutečného chování je tu větší než v individuálním případě (u individuální validity), protože právě individuální náhodné momenty se vyrovnávají ve velkých souborech.

Kromě přímé validizace existují ještě různé možnosti *nepřímé validizace*. Ty jsou

teoreticky velmi náročné. Vyžadují takovou propracovanost výchozího systému poznatků, aby v něm bylo možné předpokládat určité kauzální vztahy mezi zkoumanými jevy a jinými známými jevy. Nepřímá validizace je založena v podstatě na logických úvahách.

Gnoseologická otázka validity, validizace a různých validizačních postupů je v marxistické sociologii téměř nedotčena. Vzhledem k svému významu patří k základním gnoseologickým otázkám, jež by měly být na pořadu metodologického výzkumu. Bez vyřešení této otázky nebo lépe bez jejího postupného řešení se nedostaneme vpřed v sociologickém výzkumu, i kdybychom měli sebelepší matematické postupy. Zkoumání validity apod. je ve světovém měřítku povinností především marxistických sociologů, kteří jsou si významu gnoseologických otázek vždy vědomi.

b) *Spolehlivost pozorování.* Spolehlivost pozorování je jednou ze základních gnoseologických otázek v každém vědním oboru. Z přírodních věd je známo, že každé pozorování se skládá ze dvou složek, pozorování správného (pravdivého) a pozorování chybného (pozorovací chyby). Přesnost pozorování se zvyšuje tím, že se pozorování opakuje. Je-li pozorování doprovázeno měřením, vypočte se konečný údaj jako aritmetický průměr jednotlivých měření (např. měření vzdálenosti v geodézii, astronomii, vážení látek v chemické analýze, vážení rostlin apod.). Spolehlivost je dána variačním rozpětím nebo jinou charakteristikou variability jednotlivých měření. Čím je variabilita menší, tím je spolehlivost větší, a obráceně. Jednotlivá měření nebývají obvykle totožná, vždy se od sebe nějak liší. Při větším počtu měření výsledky konvergují k aritmetickému průměru, takže nelze přijmout názor neopozitivistů, že pozorování je natolik nepřesné, že subjektivní momenty z něho vyloučit nelze. Aritmetický průměr tu bývá tak přesným vyjádřením, že není nutné přijímat subjektivní vlivy jako zásadní omezení teorie odrazu.

Tak vypadá situace v přírodních vědách. Spolehlivost sociologického pozorování se však od ní poněkud odlišuje. V některých případech zkreslující momenty z něho vyloučit vůbec nelze. To si neuvědomují někteří sociologové-neopozitivisté. Sociologické pozorování se odlišuje v těchto pracích:

1. *Opakování pozorování*, i když třeba jinými technikami, u stejných lidí (ve stejných souborech) má za následek většinou změny na straně respondentů. Pozorování lidí není pozorování jevů astronomických, chemických či biologických. Lidé berou na vědomí první pozorování a při opakovaném pozorování se už mění pozorovací situace. Může se projevit např. pocit, že pozorovatel neměl důvěru k jejich první výpovědi, nebo naopak po zkušenostech z prvního styku s pozorovatelem nabývají k němu větší důvěry a více se rozhovoří, nebo konečně mají pocit, že zkoumané otázky lépe rozumějí, že jsou povoláni právě oni k výpovědím (tzv. profesionalismus, např. při výzkumu účinnosti vysílání rozhlasu či televize). V takových případech je pak těžké srovnávat výsledky opakovaného pozorování a zjišťovat přesně spolehlivost.

2. *Předsudky* obecného nebo specifického charakteru – jak jsem o nich pojednal dříve – jsou výrazem společenských kontextů. Termín vlastně není příliš šťastný, protože vytváří dojem, jakoby všechno byly jen předsudky (např. každé ideologické pozadí apod.). Zatím však není vhodnější termín a používám jej s tím, že má zvláštní význam v souvislosti se sociologickým výzkumem, který je odlišný od běžného používání slova.

Předsudky nejsou totéž co pozorovací chyby v přírodovědním výzkumu. Lze je sice změnit, dokonce i poněkud odstranit při opakovaném pozorování (např. získá-li tazatel důvěru respondentů při rozhovoru, přichází podruhé do výhodnější situace). To se týká v každém případě jen předsudků specifických pro pozorovací situaci (včetně věcné náplně). Avšak základní, obecné předsudky se přitom nemění. Situace je o to složitější, že předsudky nepůsobí jen na jedné straně, ale na obou stranách pozorovací situace. Mají mnoho různých podob, kvalitativně odlišných, takže nesouměřitelných. Nelze tedy potom odhadovat celkovou pozorovací chybu jako součet jednotlivých druhů pozorovacích chyb, jak to dělá např. Guilford [3, str. 484 nn.]. Ve snaze odstraňovat pozorovací chyby můžeme však rozlišovat různé druhy předsudků. To ovšem vyžaduje systematické sledování různých výzkumů a pozorovacích situací.

3. V sociologickém pozorování nemáme většinou možnost používat kvantifikovaných údajů, získaných z měření, jako např.

při chemickém nebo fyzikálním výzkumu, kde se měří na miligramy, dekagramy, milimetry apod. Z toho důvodu nelze pak zjistit přesně složky celkové pozorovací chyby, např. podíl chyb formulace dotazníků či záznamových listů (které by se měly projevit ve všech případech použití těchto pozorovacích pomůcek), podíl chyb jednotlivých použití dotazníku či záznamového listu atd. Kromě toho — jak jsem již uvedl — kvalitativně odlišné předsudky jsou nesouměřitelné. V sociologickém výzkumu lze proto jen v celkem výjimečných případech použít koeficientu či indexu spolehlivosti, který spočívá na směrodatné odchylce jednotlivých pozorování a měření.

Přitom všem však by nebylo rozumné odmítnout zásadně jakýkoli pokus o kontrolu spolehlivosti pozorování. Lze ji provádět těmito postupy:

- srovnáním opakovaného pozorování, pokud nehrozí nebezpečí velkých změn v pozorovací situaci a jejích složkách, tj. srovnání za sebou;

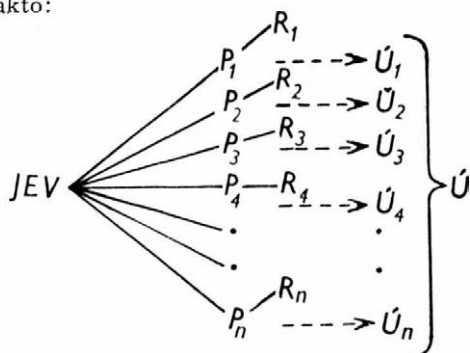
- srovnáním výsledků pozorování druhově stejných objektů (např. poslechu rozhlasu v stejných závodech na různých místech), tj. srovnáním pozorování vedle sebe;

- srovnáním výsledků pozorování stejného objektu několika různými pozorovateli, jak se to dělá např. při krasobruslení nebo sportovní gymnastice (obvykle to jako v těchto sportovních odvětvích doprovází bodování).

Podstata kontroly spolehlivosti, případně kvantitativního zhodnocení, je stejná jako u validizačních postupů. Spočívá na vzájemném srovnávání.

c) Ekvivalence

V sociologickém pozorování jde většinou o několik případů společenského jevu, často o velký počet. Schematicky to vypadá takto:

$P_1, \dots, P_n$ = různí pozorovatelé nebo jeden pozorovatel, který se mění (jako by to byli také různí pozorovatelé)

$U_1, \dots, U_n$ = různé získané údaje.

$P_1, P_2, \dots, P_n$ se mění — ať jde o jednoho pozorovatele nebo o několik různých pozorovatelů — od jednoho případu ke druhému. Tím se mění jedna strana každé pozorovací situace. Ke standardizaci situací z jedné strany dochází při použití dotazníků, tj. stejných formulářů. Méně standardizované situace jsou u přímého pozorování (poněkud více jsou standardizovány u pozorování založeného na pozorovacích kategoriích) a nejméně standardizované jsou u rozhovorů.

V každém jednotlivém případě jsou různí respondenti — $R_1, R_2, \dots, R_n$, neboť jsou různé jejich sociální kontexty, tím jejich předsudky, jejich osobnosti atd. Druhá strana pozorovací situace je tak labilnější než první strana.

Různé pozorovací situace působí na kvalitu a kvantitu údajů. Přitom základní podmínkou čítání je to, že se počítá skutečně $1+1+1+1$ atd. případ, čili že jednotlivé údaje $U_1, U_2, \dots, U_n$ jsou ekvivalentní. Sumací údajů vzniká celkový údaj U jako kondenzovaná informace o celém souboru jevu J .

Zajistit ekvivalenci údajů předpokládá zajistit ekvivalenci jednotlivých složek pozorovací situace. Rozpadá se tedy výsledná ekvivalence na několik součástí. Jsou to zhruba tyto ekvivalence:

- pozorovatelů
- podnětů při zahájení rozhovorů
- významu slov při rozhovorech i dotaznících
- souvislosti otázek (opět u obou technik)
- kontaktu za rozhovoru
- kategorií při přímém pozorování.

Za účelem zvýšit ekvivalenci údajů se používá standardizovaných otázek, pozorovacích kategorií a jiných podobných prostředků, které však na druhé straně mohou snižovat validitu nebo spolehlivost odpovědí. Ekvivalence není vždy v přímém vztahu k validitě a spolehlivosti, právě naopak. Je proto nutné v každém výzkumu vážit všechny tyto gnoseologické vazby. To se projevuje v detailních prvcích pozorovacích pomůcek, např. v dotaznících nebo záznamových listech pro rozhovory, ve volbě otevřených či zavřených otázek,

v různých způsobech sociálně psychologické i statistické standardizace. Otázky ekvivalence lze řešit pro daný výzkum v rámci předvýzkumu, kdy se pozorovací situace podrobují důkladné analýze, případně se používá různých alternativ, aby se zjistily účinky různých obměn (podnětů, kontaktů, pozorovatelů, formulace otázek atd.).

Gnoseologické aspekty kvantifikace společenských jevů

Kvantifikace je myšlenkový proces. Znamená, že na kvalitách, tj. na vlastnostech společenských jevů, se hledají možnosti vyjádřit je v číslech nebo jiných symbolech. Vždy jde v takovém případě o zhuštění informací, které vede dále k možnostem zpracování matematickými postupy. V historickém vývoji lidského poznání došlo ke kvantifikaci i v takových případech, které jsou nám dnes docela samozřejmé, např. při vážení, délkových mírách, měření objemu apod. Vývoj vědy byl do jisté míry i vývojem různých měřicích soustav (stupnic s určitými jednotkami, např. při objevu elektriny).

Kvantifikace se provádí čítáním nebo měřením. Při čítání jde o sumaci jednotek stejného druhu, tj. jednotek s určitou vlastností (např. domácností, které musí být nějak definovány, obyvatelů v městě bydlicích nebo přítomných, studentů vysokých škol apod.). Čítání – jak jsem již uvedl – vyžaduje ekvivalenci jednotek, tj. musí jít skutečně o sumaci $1+1+1+\dots+1$. To je ovšem brána jednotka z hlediska jednoho znaku, např. studenti čili lidé-studenti. Z tohoto hlediska jsou ekvivalentní, jinak se mohou výrazně lišit třeba v antropologických údajích (výška těla, lebeční index), v psychologických vlastnostech, věkem apod. Východiskem čítání je tento primární záznam:

Jednotky pozorování	Znak (např. student)	
	je (ano)	není (ne)
J_1	/	
J_2	/	
J_3	/	/
J_4	/	/
J_5	/	/
J_6	/	/
J_7	/	/
J_n	/	
Součet		

Tento primární záznam se obvykle nedělá, bere se z něho jen četnost (součet jednotlivých pozorování) ze sloupce „je“. Má jen heuristický význam, aby bylo jasné, jak vznikají četnosti. „Být studentem“ je kvalitativní znak. Druhá možnost je „nebýt studentem“, která je ovšem velmi široká. Z daného obyvatelstva země či města je vždy větší část lidí se znakem „nebýt studentem“. Tato úvaha vede k pojmu *dichotomického znaku*, který je v sociologii běžný a skrývá některé důležité gnoseologické otázky.

Dichotomický znak má podobu je/není, ano/ne, matematicky vyjádřeno 1/0 (tzv. nulajedničková veličina). Dichotomie, tj. doslova rozetnutí ve dvě, může být jasná. Je to např. dichotomie muž/žena, zeměřelý/žijící (v demografické statistice), poslouchá/neposlouchá (rozhlas, televize), čte/nečte (denní tisk, určitý časopis atd.). Ale vždy to není tak jasné jako v uvedených příkladech. Uvedu tři dost typické příklady:

a) Budeme-li zkoumat poslech určitého rozhlasového pořadu, můžeme se zaměřit na poslech v jednom dnu (např. zpravodajství v 19,00 hodin ve středu) a v jednotlivých případech může být odpověď pouze ano nebo ne; avšak zaměříme-li se na poslech za delší uplynulé období (např. poslech zpravodajství v 19,00 hodin za posledních 14 dnů), může být odpověď sice ano nebo ne, ale nejde o čistou dichotomii, neboť některý den (třeba jen jeden) poslouchal a zbývající dny neposlouchal, případně obráceně. Je tu možnost různých kombinací, takže odpovědi by mohly být docela dobře řaděny jako poslouchal vždy (pravidelně), poslouchal někdy (opět pravidelně, ale s delšími intervaly), někdy (ale nepravidelně, bez jakéhokoli schématu ze strany posluchače), neposlouchal vůbec (v tom případě nesmí být ani jeden případ poslechu). Místo čisté dichotomie ano/ne je tu dosti plynulá stupnice s větším počtem možností. Protože to je stupňování, jde vlastně o měření.

b) Při výzkumu v závodě X dojdeme k určité četnosti nemocných za určité období. Je to určitá část ze všech zaměstnanců závodu X, zatímco druhá část (pravděpodobně větší) není nemocná, což však ještě neznamená, že je zdravá. Znak „nemocný“ bychom museli ovšem definovat např. jako uznání za práce neschopného lékařem zá-

vodu X. Mezi „nemocným“ a „zdravým“ není také „čistá“ dichotomie, ale nějaký přechod s více možnostmi, i když zatím nevíme, zda je to přechod lineární či nelineární.

c) V mnoha případech se zjišťuje, zda se něco líbí či nelíbí (např. rozhlasový či televizní pořad, kniha, článek v časopise atd. – na tom jsou postaveny některé hudební pořady pro mládež s hlasováním o oblíbených písničkách). Jenže „líbí/nelíbí“ není také „čistá“ dichotomie. Např. rozbořením takové reakce na určitý pořad se zjistí, že podnětem k odpovědi „nelíbí“ je poměrně malá část (obsahově i časově), zatímco zbývající (= větší) část by se líbila, kdyby ta první část byla vyloučena. Mohl bych pokračovat v příkladech dále, ale není účelem rozebírat dichotomie dopodrobna. Stačí jen konstatování, že líbí/nelíbí je rovněž stupňovatelný znak, který se hodí k měření a nejen k čítání, založeném na „čisté“ dichotomii.

Druhou možností kvantifikace je *měření*. Určitá kvalita čili vlastnost musí mít vlastnost, zvanou *stupňovatelnost*. Řada takových vlastností se vyjadřuje slovně (v podobě komparativů a superlativů) a jsme na ně docela zvyklí v běžné řeči, např. pilný (pilnější, nejpilnější z nějakého souboru lidí), pracovitý (více nebo méně), oblíbený (více – méně) atd. Nemusí to být jen přídavná jména. Na základě stupňovatelné vlastnosti se vytváří *stupnice*. Gnoseologické schéma (s příslušnými vazbami) měření vypadá takto:

JEV $\xrightarrow{1}$ VLASTNOST $\xrightarrow{2}$ ZNAK $\xrightarrow{3}$ STUPNICE

Jednotlivé vazby jsou:

1. Abstrakce a teoretická definice vlastnosti

2. Operativní definice znaku

3. Stupňovatelnost znaku, zařazování jednotlivých pozorování do pořadí, popřípadě měření.

V první vazbě jde o vztah vlastnosti ke komplexu jevu tak, jak skutečně tento jev existuje. Vlastnost musí být nejprve vyabstrahována, zvážena, zda je opravdu v dané souvislosti podstatná. To je vztah, který jsem zahrnul do kvalitativní reprezentace a zabýval jsem se jím již v dřívější části studie. Místo jednoduché vlastnosti to bývá velmi často celý komplex vlastností, např. když ze společenského jevu „město“ vyab-

strahujeme vlastnost „velikost“, která není zdaleka jen jednoduchou vlastností. Je komplexem v tom smyslu, že může obsahovat další vlastnosti, složky a prvky. Vyabstrahovanou vlastnost musíme definovat z teoretického hlediska. To je teoretická definice. Např. v uvedeném příkladě se jako první definice nabízí plocha. Jenže i plocha může mít různé aspekty, např. celková plocha, zastavěná plocha, plocha zastavěná jen určitým druhem zástavby apod. Velikost města můžeme definovat počtem obyvatelů, zejména jde-li o společenské aspekty života ve městě. A opět se nabízí více možností (např. bydlící nebo přítomné obyvatelstvo ve smyslu definici naší statistické praxe atd.). Mohli bychom hledat i jiná kritéria velikosti. S teoretickou definicí je nerozlučně spojena analýza významu této vlastnosti pro zkoumaný společenský jev, např. význam „velikosti“ pro jev „město“.

Druhou gnoseologickou vazbu představuje *operativní definice*. Není v této studii místo zabývat se operacionismem v americké sociologii, i když souvislosti tu jsou. Operativní definice předpokládá vymezit vyabstrahovanou vlastnost z hlediska příslušné gnoseologické operace. Většinou to je z hlediska pozorování (zjišťování). Vlastnost musí být definována tak, aby bylo možné ji pozorovat. To je docela běžný postup ve statistické praxi. V sociologickém výzkumu je to také nezbytný postup. Např. rodina se operativně definuje jako domácnost (s dalšími možnostmi zpřesňujících definicí, např. společně hospodařící, cenová apod.), vzdělání jako školní vzdělání, motivace různého druhu jako verbální projevy různého druhu atd. Mezi teoretickou vlastností a její operativní definicí, z níž vychází znak (jde vlastně o statistický znak), jsou určité vztahy logického, gnoseologického a ontologického charakteru. Je úkolem teoretické části výzkumu tyto vztahy prověřit, např. vztahy mezi rodinou a domácností, celkovým vzděláním a školním vzděláním, motivací k určité práci a verbálními projevy při rozhovoru. Tato gnoseologická vazba je opět velmi důležitá. Pokud musíme – ve srovnání s teoretickou koncepcí – dělat kompromisy, nesmí to jít tak daleko, abychom ohrozili samu podstatu zkoumaného předmětu. Tak se stává v západní sociologii, že při zkoumání stratifikace uniká

těmito operativními definicemi podstata třídní struktury. To je také hlavní námitka proti operacionalismu v americké sociologii.

Třetí gnoseologickou vazbou je zmíněná již stupňovatelnost znaku a charakter této stupňovatelnosti. Na této vazbě spočívá vytvoření stupnice a její validita. Rozhodnout, zda je znak stupňovatelný nebo není, je v některých případech poměrně obtížné. Např. uvedená dichotomie líbí/nelíbí je zdánlivě nestupňovatelná, ale ve skutečnosti stupňovatelná je. Tyto problémy existují ostatně již v jazyce (přívlastky hodnotící a rozlišovací atd.). Charakter stupňovatelnosti souvisí s otázkou intervalů mezi jednotlivými stupni. Intervaly mohou být stejné, to jsou lineární stupnice, nebo nestejně, ale pravidelně, to jsou nelineární stupnice. S těmito problémy se setkáváme i při zařazování do pořadí, kdy určujeme jen to, že jev A je větší než jev B, ten zase větší než jev C atd., při přímém měření pomocí pravidelných stupnic (např. měření času různých činností, měření věku počtem let atd.), a při bodování nebo známkování (např. jako ve sportovní gymnastice nebo ve školním vyučování).

Stupňovatelnost, charakter stupňovatelnosti, intervaly ve stupnicích, bodování a známkování obsahují v sociologii tolik speciálních otázek, že bude třeba se k nim vrátit při jiné příležitosti. Přitom to jsou otázky zásadního významu při použití kvantitativních metod, technik a postupů.

Měření v sociologickém výzkumu může být dvojit:

- přímé, tj. měření času, věku nebo jiných veličin, a to přímo u některého znaku společenského jevu (např. činnosti, studenta, zaměstnané ženy);

- nepřímé, jemuž nyní věnuji pozornost.

Nepřímé měření je výsledkem úsilí sociologie, dosáhnout některých výhod kvantifikace. Přímé měření není totiž vždycky možné. Nepodaří se nalézt znak, který by pomocí operativní definice nahrazoval vlastnost společenského jevu, jak to bylo uvedeno ve schématu na straně 221. Místo znaku, který má přímý vztah k vlastnosti, se používá tzv. *ukazatele* či *indikátoru*. Gnoseologické schéma nepřímého měření vypadá takto:

VLASTNOST → UKAZATEL → POZOROVÁNÍ
(indicatum) (indikátor) A MĚŘENÍ

(Poznámka: pro zjednodušení neuvádím celý proces jako ve schématu na straně 221).

Ukazatel je ve srovnání se znakem věcně vzdálenější. Jinak zastupuje teoreticky definovanou vlastnost stejně jako znak. Ukazatel musí být přístupný pozorování a měření, aspoň v podobě zařazování do určitého pořadí. Používání ukazatelů je vyvoláno potřebou kvantifikovat neměřitelné vlastnosti. Medicínské vědy znají tento postup velmi dobře, zejména při diagnostice některých chorob. Např. ke zjištění, jak fungují játra, se používá tzv. jaterních testů, které jsou dosti spolehlivým „ukazatelem“ funkce jater. Hledání nových ukazatelů pro různé společenské jevy a jejich vlastnosti je stálým úkolem moderní sociologie.

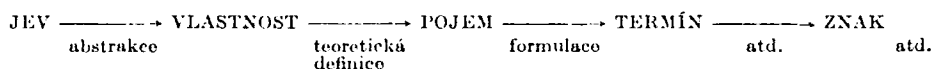
Mezi vlastností společenského jevu a ukazatelem jsou různé gnoseologické vazby. Co do důležitosti je první vazbou *adekvátnost*. Je to opět jedna z vazeb, kterou nelze prošetřit jinak než racionálně. Znamená to, že musíme prošetřit, zda mezi vlastností a ukazatelem jsou nějaké vnitřní souvislosti. Podaří-li se nám tyto souvislosti konstatovat, musíme dále zjistit, jakého jsou charakteru. Např. chceme-li zkoumat účinnost rozhlasového vysílání, nemůžeme ji obvykle zkoumat přímo. Uchylujeme se k různým ukazatelům, např. zda se určitý pořad nebo seriál pořadů poslouchá (pravidelně, nepravidelně), potom, zda se takový pořad líbí či nelíbí, v čem se líbí a v čem se nelíbí atd. V uvedeném příkladě postupujeme jakousi *poznávací spirálou*, kterou se zavrtáváme stále hlouběji do zkoumaného problému. Přitom vlastnosti a měřené ukazatele se stále více věcně přibližují, např. místo času poslechu se měří reakce, a to nejprve globálně, pak rozčleněně podle obsahových prvků. Prověření adekvátnosti spočívá v tomto příkladě v tom, že zjistíme, zda čas poslechu, globální reakce či rozčleněné reakce mohou být ukazatelem účinnosti poslechu.

Kromě adekvátnosti jsou mezi vlastností (indicatum) a ukazatelem (indikátorem) další vazby. Mohou to být vazby definiční, kdy např. porodnost vyjadřuje počet živě narozených dětí (za určité období a na určitém území) na 1000 obyvatelů (ve stejném období a na stejném území). Demografická statistika zná plno takových uka-

zatelů (porodnost, úmrtnost, sňatečnost atd.). Mezi vlastností a ukazatelem může být také korelace některého druhu (většinou lineární korelace). To je už vztah labilnější, protože se opírá pouze o určitou hladinu pravděpodobnosti. Tuto korelaci musí podírat teoretická úvaha o věcných souvislostech mezi oběma složkami. Jsou tu různé, dosud zdaleka ještě neprozkoumané možnosti.

S kvantifikací souvisí v sociologickém výzkumu další gnoseologická otázka. Je to *exaktnost*. Při kvantifikaci se zdůrazňuje hlavně exaktnost v kvantitativním smyslu. S exaktností se spojuje představa přesného pozorování a měření. Kvantitativní exaktnost se často objevuje jako argument pro používání matematických postupů ve společenských vědách (viz např. diskuse politických ekonomů na stránkách časopisu *Politická ekonomie* v r. 1963). Aplikace matematiky ve vědách je pokládána za nejdůležitější projev exaktnosti vědy.

Zvážíme-li celý poznávací proces kvantifikace, jak byl naznačen schematicky např. na straně 221, musíme připustit, že exaktnost se nevyčerpává kvantitativní stránkou. Přizpůsobíme-li uvedené schéma potřebám úvahy o exaktnosti, dostaneme toto nové gnoseologické schéma:

V gnoseologické vazbě „teoretická definice“ je obsažen požadavek *kvalitativní exaktnosti*, přesněji řečeno *exaktnosti pojmové*. Mezi pojmem a termínem je další gnoseologická vazba, jejíž součástí je *exaktnost terminologická*. To je další prvek exaktnosti z hlediska kvalitativního. Bez pojmové a terminologické exaktnosti není možná exaktnost matematická, kvantitativní. Žádný matematický postup nezachrání nedostatek přesnosti věcné. To platí pro každý vědní obor, pro sociologii obzvláště. Proto při každé kvantifikaci se musíme nejprve vyrovnat se základní kvalitou, tj. pojmové a terminologicky. Pak teprve přijdou v úvahu čísla. Nejprve definujeme pojmy, jako rodina, město X, žák školy Y, zaměstnanec závodu Z atd. Teprve v praxi poznáme, že taková definice není vždy jednoduchá. Pak je vyjádříme co možná přesně termínem a teprve potom můžeme uvažovat o postupu kvantifikace,

v němž nakonec vystupuje nějaký číselný symbol zastupující pojem a termín. Sám vztah mezi pojmem (termínem), respektive pojmy (termíny) a číslem (čísly) je další důležitou gnoseologickou vazbou, jíž musí být věnována pozornost v jiné souvislosti. Číselný symbol kondenzuje informace, je vysokou abstrakcí a tím v sobě skrývá různá nebezpečí (formalismu a povrchnosti především).

Zpracování údajů má dvě základní fáze

Výsledkem pozorování, přímého či nepřímého, jsou různé údaje a informace. Většinou musí být ještě zpracovány, aby mohly být začleněny do systému poznatků v nějaké hotové podobě (jako nové poznatky, jako verifikace hypotézy apod.). V získaných údajích a informacích jsou obsaženy všechny gnoseologické vazby, jak o nich dosud byla zmínka. Z gnoseologického hlediska může jít o údaje a informace různé úrovně. Označujeme je jako údaje či informace více či méně validní, spolehlivé, adekvátní, exaktní apod.

Skutečnost je zachycena v údajích, informacích a jiných poznatech. U hromadných společenských jevů, kterých je v sociologickém výzkumu většina, jde často o

velké množství údajů a informací od jednotlivých pozorovaných jednotek (např. z dotazníků, záznamových listů o rozhovorech, záznamů o přímém pozorování atd.). Jaké to jsou údaje a informace, o tom se rozhoduje předem při sestavování pozorovacích kategorií a pozorovacích pomůcek. To je dáno např. druhem a formulací otázek. Údaje nezachycují nikdy plnou skutečnost. Nemohou reprodukovat průběh dění nebo nějaký stav do posledního detailu. Vždy tu dochází ke zmenšení informací. Sám *tok informací* je také gnoseologickou otázkou. Jde o to, zda se děje tak systematicky, jak bylo obsaženo v koncepci daného výzkumu. Zmenšování informací při procesu poznání se řadí k otázkám kvantitativní a kvalitativní reprezentace.

To, co se objevuje jako reprodukce skutečnosti, je *popisem*. Popis je nutná fáze v poznávacím procesu sociologického výzkumu. Tak je tomu také v jiných vědních

oborech. Není to sice fáze konečná, ale přece jen důležitá, protože je východiskem k dalšímu postupu. Mnoho sociologických výzkumů končí v této podobě a musí to tak logicky být, pokud tyto výzkumy nemají dostatek poznatků, aby mohly pokračovat. Skládáním takových poznatků se připravují možnosti další analýzy.

K popisu skutečnosti se používá těchto prostředků:

- slov, z čehož vyplývají otázky terminologické,
- čísel, jež zastupují nějaké skutečnosti, většinou kvantitativní povahy,
- různých symbolů, např. různých kódů pro strojové zpracování.

Aniž otázku dále rozvádím, stačí konstatovat, že v sociologickém výzkumu se používá všech prostředků, v každém případě především prostředků slovních. Nelze počítat s tím, že by se dal popis společenské skutečnosti jakéhokoli druhu převést plně jen na číselné nebo jiné symboly.

Popis skutečnosti na základě získaných údajů a informací má dosáhnout těchto základních gnoseologických cílů:

- a) Jde o sdělitelné informace, které mohou sloužit dalším rozmanitým účelům, např. řízení na různých stupních a v různých oborech, výchovně vzdělávací činnosti atd.
- b) Jde o konzervování nějakých informací, protože teprve při větším nakupení informací jich může být využito, zejména pro zkoumání vývoje.

c) Kondenzovaným popisem chceme získat přehled, orientaci v poměrně složité a nepřehledné společenské situaci, procesu, stavu atd., např. o závodě *A*, škole *B*, JZD *C*, venkovské obci *D*, městě *E* apod. Tu vstupuje do popředí moment *zhuštění informací*. To je důležité v praktickém životě (např. policejní nebo soudní protokoly jako výchozí informace), zejména však ve vědecké práci. Připustíme-li názor, že společnost je složitá, nejsložitější ze všech jevových oblastí, musíme z toho vyvodit také metodologické závěry. K nim patří právě otázky zhuštění informací, kondenzovaného popisu určité skutečnosti.

d) Popis je nutnou přípravou dalších stupňů analytického poznávacího procesu. Bez zhuštěného popisu bychom těžko dospívali k vyhledání funkčních vztahů, korelací, kauzálních a dialektických vztahů. Opět je

třeba zdůraznit, že dialektika není poznávací skok, ale systematický proces.

S popisem souvisí *otázky klasifikace* společenských jevů. To je další klíčová gnoseologická a logická otázka každé vědy, v sociologii dost obtížná. Klasifikace postupuje *dvěma směry*. Jeden směr jde od známého celku k neznámým částím, je to tedy postup analyticko-deduktivní. Ten se objevuje hlavně v přípravné části výzkumu, před vlastním pozorováním, v přípravě poznávacích prostředků. Důkladná příprava dotazníků, záznamových listů pro rozhovory apod. předpokládá klasifikaci tohoto typu. Druhým klasifikačním postupem je vytváření nových celků ze známých částí. Je to postup synteticko-induktivní. Objevuje se hlavně v druhé části výzkumu, po provedení pozorování, tedy ve fázi zpracování výsledků pozorování. Otázky klasifikace jsou základními otázkami budování vědy a vědeckých teorií. V sociologickém výzkumu záleží právě na provedení klasifikace, zda lze očekávat nějaké výsledky. Globální, nerozříděné otázky v dotaznících či rozhovorech nevedou většinou k žádoucímu cíli.

Popis je první základní částí zpracování údajů. U některých výzkumů je to i fáze poslední. To platí zvláště pro monografickou proceduru. Avšak sociologický výzkum se snaží jít dál. Musí se o to snažit, jinak by uvázl v popisném stadiu a nebyl by žádoucím pomocníkem sociologické teorie. Přinášel by sice informace, případně mnoho informací, ale nezpracovával by je dále ve smyslu nějakého výkladového principu.

Na popisu je budována fáze několika stupňů analýzy. Jde tu o analýzu vztahovou, kauzální a posléze dialektickou. Všechny stupně analýzy se dělají logickými postupy. Kromě toho při vztahové analýze, jež je důležitým mezistupněm, vydatně pomáhají statistické postupy, např. korelační počet, asociace, statistické hypotézy a jejich testování za použití různých kritérií. Otázka vztahové a kauzální analýzy je v sociologii stále otevřenou otázkou. Zaslouhuje si v teoretických metodologických úvahách zvláštní pozornost, zejména ve vztahu k některým názorům neopozitivistů, které se pokoušejí likvidovat kauzalitu. Je nesporné, že kauzální vztahy si dnes nepředstavujeme jako jednoduchý *mechanický* vztah příčiny a účinku, ale to neznamená, že se musíme vzdát kauzality v oblasti

sociologických jevů vůbec. Kauzální a dialektické vztahy — jak dobře upozorňuje Filkorn [2] — jsou vyšším stupněm vztahů než korelace, asociace a stochastické vztahy vůbec. Ale dospět k nim můžeme jen prostřednictvím vztahové analýzy.

Po několika stupních analýzy, jež obsahují vysvětlení souvislostí mezi jevy, procesy a jejich složkami, nastupuje poslední část poznávacího procesu výzkumu a s ní poslední skupina gnoseologických otázek. Jsou to otázky soustředěné kolem pojmu *systematizace poznatků*. Výzkum se v této fázi vrací do systému poznatků *S* a mění jej na poněkud nový systém *S'*.

Systematizace poznatků závisí na tom, jak se zdařil výzkum, zda jsme dosáhli žádoucího cíle, tj. rozsahu a obsahu poznatků, jednak na druhu výzkumu, tj. k jakým účelům má sloužit. Závěrem sociologického výzkumu je soustava tvrzení. Závěrečné tvrzení má dvě stránky:

- gnoseologickou hodnotu čili pravdivost tvrzení

- informační hodnotu čili to, co tvrzení vyjadřuje.

Gnoseologická hodnota závisí na tom, jak jsou v pořádku všechny gnoseologické vazby během poznávacího procesu výzkumu. Výsledné poznatky musí být nějakým způsobem podrobeny *důkazu*, který je ovšem už zčásti obsažen ve validizačních postupech. Konečný důkaz je veden racionálně. Podle toho, jak vypadají jednotlivé gnoseologické vazby, vypadá i konečná gnoseologická hodnota. Zatím lze konstatovat jen to, že konečná gnoseologická hodnota není jen prostým součtem všech předností či nedostatků v jednotlivých vazbách čili dílčích gnoseologických hodnotách.

Informační hodnota je tím větší, čím větší počet případů, situací, dějů apod. jsou závěry schopny vysvětlit. Každá vědní disciplína, tedy také sociologie, směřuje k tomu, aby co nejmenším počtem tvrzení vysvětlila co největší okruh jevů a procesů. Mezi gnoseologickou hodnotou a informační hodnotou existují vztahy stejné, jako existují mezi kvalitativní a kvantitativní reprezentací, s nimiž obě konečné hodnoty souvisí. To však je třeba ještě zkoumat na výsledcích výzkumů. Celá otázka systematizace poznatků ze sociologických výzkumů by měla být předmětem dalšího zkoumání.

Závěry

Sociologický výzkum je poznávací proces. Vychází z více nebo méně propracovaného systému poznatků. Ze systému poznatků vychází záměr výzkumu. V těchto intencích pokračuje postupně jednotlivými fázemi. Celý proces vyžaduje určitou teoretickou i praktickou organizaci metod, procedur, technik a postupů.

Během celého tohoto procesu se gnoseologické otázky soustřeďují do určitých vazeb. Těžiště je ve fázi pozorování, kde dochází ke konfrontaci pozorovatele s pozorovaným objektem. Zde se soustřeďují hlavní gnoseologické vazby celého výzkumu. Rozhodující vazbou je pravdivost pozorování. Skládá se z validity, spolehlivosti a některých dalších vazeb. Další gnoseologickou vazbou zásadního významu je kvalitativní reprezentace, tj. vztah zkoumané vlastnosti, případně znaku, ke komplexu skutečného singulárního jevu. Tento vztah spočívá v tom, zda vyabstrahovaný znak je podstatný, v jaké souvislosti je podstatný a o jaký stupeň podstatnosti jde.

Mnoho gnoseologických vazeb se pojí s procesem kvantifikace a aplikací matematických postupů v sociologickém výzkumu. Právě v této souvislosti je gnoseologická analýza poznávacího procesu zásadně důležitá pro aplikaci matematických postupů, které většinou přicházejí z jiných vědních disciplín. Bez gnoseologických základů nelze dojít k uspokojivé a plodné aplikaci.

Konečný výsledek výzkumu, ať jde o jednotlivý výzkum nebo o celou sérii výzkumů, má určitou gnoseologickou hodnotu — vyšší nebo nižší, což závisí na jednotlivých gnoseologických vazbách. Kromě toho má také určitou informační hodnotu, opět vyšší nebo nižší.

Gnoseologická analýza je nezbytnou součástí každého plánování výzkumu. Gnoseologické úvahy jsou základem metodologického výzkumu, který je zvláštností sociologie. Bez metodologického výzkumu, který se ovšem musí provádět v rámci věcně zaměřených výzkumů, nelze řešit některé gnoseologické otázky. Jejich řešení může zvyšovat kvalitu sociologického výzkumu. V každém případě však sociologický výzkum je jen jednou cestou poznání v sociologii. Je však nutnou cestou ke spojení teorie a empirie, teorie a praxe v oblasti společnosti.

Literatura

1. Engels F., *Dialektika přírody*, 1954.
2. Filkorn V., *Úvod do metodológie vied*, 1960.
3. Guilford J. F., *Fundamental Statistics in Psychology and Education*, polský překlad, 1962.
4. Kedrov B. M., *Opakovatelnost ve vývoji*, 1962.
5. Kosina B., *O předmětu statistiky jako společenské vědy a o stranickosti ve statistice*, Filosof. časopis, 1963.
6. Lenin V. I., *Spisy*, sv. 38.
7. Sirácky A., *Postavenie a úlohy sociológie v našej spoločnosti*, Otázky marxistické filozofie, 1964.